

УДК 37.034:17/36

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2025-82-84-88>

ЛАРИСА ЛІХІЦЬКА

<https://orcid.org/0000-0002-0883-7628>

larisasporish@gmail.com

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри мистецьких дисциплін
дошкільної та початкової освіти
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ЛЕСЯ СТАРОВОЙТ

<https://orcid.org/0000-0002-5888-1651>

starovojt.vin@gmail.com

кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри мистецьких дисциплін
дошкільної та початкової освіти
Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкриваються особливості спілкування та встановлення міжособистісної взаємодії дітей молодшого шкільного віку з дорослими та однолітками. Охарактеризовано основні чинники та проблеми формування спілкування у молодшому шкільному віці. Вивчення спілкування дітей під час переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку багатьма дослідниками пов'язується із дитячою комунікативною готовністю до навчання в школі.

Сприйняття однолітків значно змінюється, і порівняльні дослідження показали, що ставлення до дорослого сильно впливає на інші види відносин. Дефіцит спілкування з дорослим призводить до зниження відносин між однолітками та зниження пізнавальної активності дітей.

Ключові слова: спілкування, міжособистісна взаємодія, самооцінка, впевненість, соціальна роль, навчальна діяльність.

LARISA LIKHITSKA

<https://orcid.org/0000-0002-0883-7628>

larisasporish@gmail.com

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Valentyna Voloshyna Faculty
of Preschool and Primary Education,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University,
Ostrozkyi Str., 32, Vinnytsia

LESYA STAROVOIT

<https://orcid.org/0000-0002-5888-1651>

starovojt.vin@gmail.com

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Valentyna Voloshyna Faculty
of Preschool and Primary Education,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University,
Ostrozkyi Str., 32, Vinnytsia

FEATURES OF INTERPERSONAL COMMUNICATION OF PRIVATE SCHOOL STUDENTS

The article reveals the peculiarities of communication and establishment of interpersonal interaction of children of primary school age with adults and peers. The main factors and problems of forming communication in primary school age are characterized. The study of children's communication during the transition from preschool to primary school age is associated by many researchers with children's communicative readiness for studying at school.

The development of social stereotypes of behavior and ways of interacting with other people is the basis of a child's moral education. The active emotional orientation of children is the basis for the formation of a moral attitude towards peers, which is the first step towards the development of social and communicative activity and the formation of a universal humanistic orientation. Psychologists argue that a developing personality is aimed at constantly expanding its social circle. This is especially true for younger students who demonstrate active personality development. It is vital for primary school students to communicate with adults and peers. And, when we talk about communication problems, we should take into account the peculiarities of interpersonal contacts with representatives of each group, as well as joint communication, for example, during a lesson with a teacher and classmates.

The basis for rethinking and restructuring a child's communication is the beginning of school and the difficulty of adapting to new conditions and requirements. The issues of personal relationships, connections and processes in the world of people are of concern to students. It is not surprising that first-graders develop a new attitude toward adults as a special person with many different qualities that often do not correlate with their current interests in interacting with them. Perceptions of peers change significantly, and comparative studies have shown that attitudes toward adults strongly influence other types of relationships. A lack of communication with an adult leads to a decrease in peer relationships and a decrease in children's cognitive activity.

Key words: communication, interpersonal interaction, self-esteem, confidence, social role, educational activity.

Одним із важливих напрямів вікової та педагогічної психології є вивчення умов і закономірностей розвитку особистості молодшого шкільного віку в групі ровесників. Соціально-комунікативна активність молодших школярів є як наслідком, так і передумовою для подальшого розвитку спілкування, яке неможливо без розуміння змісту та структури спілкування.

Розвиток соціальних стереотипів поведінки та способів взаємодії з іншими людьми є основою моральної вихованості дитини. Активна емоційна спрямованість дітей є основою для формування

морального ставлення до ровесників, яка є першим кроком до розвитку соціально-комунікативної активності та формування загальнолюдської гуманістичної спрямованості. Психологи стверджують, що особистість, яка розвивається, спрямована на постійне розширення свого кола спілкування. Це особливо актуально для молодших школярів, які демонструють активний розвиток особистості.

Для учнів молодшого шкільного віку життєво важливо спілкуватися з дорослими та ровесниками. І, коли ми говоримо про проблеми спілкування, ми повинні враховувати особливості міжособистісних контактів як з представниками кожної групи, так і спільне спілкування, наприклад, під час уроку з учителем та однокласниками.

В Україні та за кордоном проводилися дослідження психології дітей молодшого шкільного віку. Згідно з концептуальними підходами Л.Виготського, Г.Костюка, С.Рубінштейна та О.Синиці, а також вченням про розвиток психіки та особистості в діяльності С.Максименка та В.Синьова, процес формування особистості дитини пов'язаний з її навчальною та суспільною діяльністю.

У роботах українських науковців І.Беха, М.Боришевського, В. Галузяка, Л.Долинської, І.Кошлань, О.Саннікової, В.Сорочинської, О.Чорної та В.Шахова розглядаються закономірності функціонування та розвитку особистості в процесі спілкування.

У психології та педагогіці дослідники найчастіше розглядають питання особливостей та проблем спілкування, пов'язуючи їх з пізнавальною та інтелектуальною сферою дітей молодшого шкільного віку, а також з особливостями їхньої участі у навчальній та виховній діяльності. Питання міжособистісного спілкування, особливо з ровесниками, розглядаються менше і тому тема обраного дослідження є актуальною та доцільною.

Мета статті – з'ясувати особливості міжособистісного спілкування учнів молодшого шкільного віку з дорослими та однолітками.

Спілкування є одним із найважливіших явищ у соціальній психології, оскільки воно породжує такі феномени, як згуртованість і конфліктність, симпатія та антипатія, керівництво та лідерство, обмін інформацією та сприйняття один одного. У вітчизняній психології є давні традиції дослідження поняття «спілкування» та виявлення його специфічно-психологічного аспекту. Питання взаємозв'язку між спілкуванням і діяльністю є найважливішим.

У психологічній літературі поняття «спілкування» тлумачиться по-різному. Це може бути як окремий вид діяльності; як соціальна форма інформаційного зв'язку; як форма взаємодії суб'єктів; як самостійна категорія, зведена до діяльності; як процес міжособистісної взаємодії; як обмін думками, почуттями та переживаннями; як важливий компонент людської діяльності; як реальність людських стосунків, яка передбачає будь-які форми спільної діяльності людей [8].

Спосіб життя людини та необхідність взаємодіяти з іншими людьми пояснюють її потребу в спілкуванні. Спілкування є необхідним для виживання людини, оскільки воно дозволяє виконувати функції навчання, виховання та розвитку. Можна стверджувати, що процес входження дитини в суспільство та засвоєння його цінностей включає потребу в спілкуванні, отриманні, розширенні, вдосконаленні, збагаченні та закріпленні міжособистісних і соціальних зв'язків [4].

Основою для переосмислення та перебудови спілкування дитини є початок навчання у школі та труднощі адаптації до нових умов і вимог. Питання особистісних взаємостосунків, зв'язків і процесів у світі людей турбують учнів. Не дивно, що у першокласників формується нове ставлення до дорослого як до особливої особи з багатьма різноманітними якостями, які часто не корелюють із поточними інтересами взаємодії з ним.

Сприйняття однолітків значно змінюється, і порівняльні дослідження показали, що ставлення до дорослого сильно впливає на інші види відносин. Дефіцит спілкування з дорослим призводить до зниження відносин між однолітками та зниження пізнавальної активності дітей.

Спілкування молодших школярів характеризується перевагою особистісних контактів. У деяких випадках ці контакти переплітаються з діловими та пізнавальними, а в інших – вони набувають самостійного значення і можуть розвиватися в окремий процес, незалежно від діяльності та обставин.

Вивчення спілкування дітей під час переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку багатьма дослідниками пов'язується із дитячою комунікативною готовністю до навчання в школі [5].

В. Шахов, В. Шахов та Д. Ковзун вважають, що комунікативна готовність дитини до навчання в школі пов'язана з формуванням позаситуативно-особистісної форми спілкування, де особистісні мотиви домінують, а центром ситуації стає дорослий. Завдяки «спрямованості» на дорослого старші дошкільники легко орієнтуються у суспільстві та розуміють, що дорослий є педагогом у класі, тому вони повинні поводитися з ним так, як належить учням: уважно дивитися і слухати, запам'ятовувати, докладати зусиль, щоб досягти максимального результату тощо [9].

Крім того, В. Галузяк, В. Шахов та О. Акімова приходять до висновку, що фактори, такі як довіра, наслідування дорослих, відношення до заохочень і уникнення осуду, не сприяють ефективному засвоєнню нової інформації старшими дошкільниками та школярами. Науковці вважають, що основою ефективного засвоєння в ситуаціях навчання є позаситуативна форма спілкування. Завдяки цьому діти можуть подолати складнощі як у спілкуванні, так і в мисленні, відволіктися від наочної ситуації та зосередитися на завданні протягом достатньо тривалого часу [6].

Л.Долинська розглядає комунікативну готовність дитини до шкільного навчання як частину більш поширених психічних новоутворень дошкільного віку та кризи семи років. На межі дошкільного та молодшого шкільного віку у дитини з'являються нові форми спілкування з дорослими та однолітками. Л.Долинська стверджує, що ці форми спілкування ідеально підходять для нового виду провідної діяльності – учбової. Дошкільна комунікація набуває довільної якості. З цієї причини зміст і структура спілкування починають визначатися завданнями, правилами та вимогами, які впливають на конкретний контекст [7].

О.Моляко виділяє нові форми спілкування та пояснює, як вони пов'язані з різними видами гри дитини, а також з учбовою діяльністю, на розвиток якої вони чинять вирішальний вплив. Дослідження вказують, що рольова гра дошкільників і молодших школярів створює довільне контекстне спілкування дітей з дорослими. Також гра характеризується тим, що дитина орієнтується на цілісний зміст ситуації, підпорядковуючи свою поведінку цьому змісту. Крім того, гра є необхідною умовою для успішного виконання завдань школярами.

Довільне кооперативно-змагальне спілкування з однолітками виникає в результаті гри за правилами. Воно характеризується тим, що дитина навчається повноцінно співпрацювати з партнером, допомагати йому і займати рівні позиції. Цей спосіб спілкування сприяє оволодінню учбовими діями та загальними методами рішення задач. Режисерська гра, в якій дитина одночасно виступає постановником, розробником і виконавцем усіх ролей, створює узагальнене, опосередковане, безсторонне відношення дитини до себе. В. Шахов пов'язує появу у дитини початкових форм рефлексії та здатність виконувати контрольно-оцінні дії під час навчальної діяльності зі зміною її відношення до самої себе [6].

М.Боришевський виявив, що донавчальні методи співпраці дітей і дорослих є неефективними для повного розуміння учбової діяльності. Особиста увага вчителя є ключовою у «дитячих» методах встановлення безпосередньо-емоційних взаємин дитини та дорослого. Звичайно, вчителю потрібно підтримувати довіру дитини та бути відвертим, але в цьому випадку будь-яка інша демонстрація сумісності зникає [7].

Наочно-маніпулятивна взаємодія, характерна для дітей раннього віку, дозволяє здійснювати в основному імітацію репродуктивних дій за зразком. У безпосередніх навчальних умовах дитина стикається з труднощами, в яких її знання набувають формального характеру, оскільки не мають зразків і копій, та створюють необхідність шукати ще невідомі способи дій. Діти отримують користь від ігрової співпраці, яка допомагає їм зрозуміти шкільний протокол спілкування «учень-вчитель» як гру за правилами життя «школяра». Однак, оскільки цілі гри зосереджені на процесі гри, така співпраця знижує ділову результативність дії. Зміст навчальної діяльності організовано таким чином, щоб дитина могла співпрацювати з дорослими та однолітками [1].

Вивчення розвитку механізмів спілкування дітей, а також факторів, які сприяють переходу від однієї форми спілкування з дорослими до іншої, настановлює науковців на думку, що діти є окремим прикладом діалектичної взаємодії форми та змісту. На певному етапі дитячого розвитку стиль спілкування змінюється за змістом, який залежить від загального розвитку дитини та її взаємодій з іншими. З часом ця форма спілкування дозволяє покращити зміст, а отже, загальний психічний розвиток дитини. Тим не менш, настає момент, коли зміст спілкування переростає в протилежність своїм попереднім варіантам. Тоді старий спосіб спілкування відходить на другий план, а його місце займає більш досконалий спосіб [6].

У спілкуванні дітей з дорослими та між собою спостерігається залежність взаємостосунків від змісту потреби в спілкуванні. Задоволення дитини потреби в доброзичливій увазі оточуючих – це те, що «опредмечується» в особистісних комунікативних мотивах – є основою добрих відносин у спілкуванні з обома партнерами [7].

Спілкування молодших школярів між собою значною мірою визначається особливостями їх психологічного розвитку, а також умовами, в яких відбувається таке спілкування. Розглянемо психологічні характеристики дітей молодшого шкільного віку з погляду взаємодії та спілкування між собою [3].

Дитина поводить за своїми уявленнями про те, яким має бути хлопчик або дівчинка, коли вона починає навчатися в школі. Дівчата, як правило, боязкі та невпевнені, вони більш спокійні та стримані, старанні та вимогливі до себе та інших. З самого початку шкільного навчання хлопчики поведуться вільно, більш галасливі та віддають перевагу нерегламентованій діяльності.

Хлопчики зазвичай швидко знайомляться та спілкуються в будь-яких умовах. Вони не такі вимогливі до постійного складу групи і радо приймають у свої ігрові групи однолітків з інших класів, дворів або шкіл. Дівчата губляться в нових обставинах і тримаються відокремлено, коли поруч немає друзів або близьких. Вони вважають, що спілкуватися краще в маленьких групах.

У молодших школярів все ще мало досвіду спільної діяльності, особливо за межами спілкування на уроках, екскурсіях і прогулянках. Відзначені риси поведінки дітей спостерігаються швидше у першокласників, ніж загалом у дітей молодшого шкільного віку. У зв'язку з новим ритмом життя

дитини, новим типом взаємодії з батьками та іншими дорослими, а також новими друзями «хлопчачі» та «дівчачі» типи поведінки набувають нового і глибшого морального сенсу.

Молодші школярі вже мають уявлення про допомогу та співчуття. Але воно конкретне і базується на позитивній емоційній залежності дитини від схвалення дорослого, а не на знаннях об'єктивного значення дій. Колективні зв'язки ще не сформувалися. Учень досі не вміє ідентифікувати себе та розуміти, як інша людина відчуває себе. Негативні дії випереджають формальне розуміння «що таке погано», а співчуття та допомога є прикладами етичної поведінки, яка відстає від формального розуміння «що таке добре» [12].

У початкових класах створені умови, які сприяють розвитку самооцінки учнів. Діти роблять перші спроби уявити своє майбутнє, визначаючи власне місце у суспільстві. Не можна заперечувати, що характер і темпераменти відіграють важливу роль у формуванні власної самооцінки та домагань, але необхідно підкреслити, що соціальні фактори, зокрема, школа, відіграють вирішальну роль у цьому процесі. І. Габа стверджує, що у дітей з підвищеною самооцінкою недостатня критичність до себе, а також у дітей із зниженою самооцінкою знижена критичність до себе є перешкодою для нормального розвитку особистості. Приклади, наведені автором, показують, як самооцінка впливає на рівень домагань у майбутньому та як вона відрізняється у дітей різної статі. Дівчатка надають перевагу мотивам сім'ї, емоційній прихильності та бажанням бути люблячими та красивими в своїх уявленнях про майбутнє. Життєві плани хлопчиків більше зосереджені на саморозвитку та самореалізації [8].

О.Синиця вважає, що «споглядальна допитливість» характеризує психіку молодшого школяра. Автор підкреслює переважний розвиток мимовільної уваги, зв'язок сприйняття з дією та недостатню диференційованість. Звідси значна потреба в наочності та бажанні доторкнутися того предмету, що цікавить. Діти демонструють сильну емоційність, що посилює це прагнення. Багато суперечностей цього віку пов'язані з тим, що молодші школярі починають проявляти об'єктивні інтереси, визначати своє місце в групі та виробляти позиції щодо своїх обов'язків [7].

Кожен учень групи займає певне місце в двох системах: ділових і особистих. Особисті взаємовідносини не встановлюються, вони формуються спонтанно в результаті різноманітних психологічних обставин. Положення школяра може бути благополучним, якщо учень відчуває себе прийнятим у групі, відчуває симпатію зі сторони своїх однокласників і сам їм симпатизує. Учень сприймає таку психологічну ситуацію як відчуття єдності з групою, що призводить до впевненості та «захищеності». Вагомі ускладнення розвитку особистості можуть виникнути через неблагополуччя у взаємовідносинах з однокласниками або відчуття відокремленості від групи. Психологічний стан ізоляції негативно впливає на формування особистості та поведінки людини. Як свідчать дослідження, такі учні часто опиняються в групах з негативною спрямованістю, погано вчаться та частіше афективні під час спілкування.

Учні по-різному ставляться до своїх однокласників. Одних учень вибирає, інших – не вибирає, третіх – відштовхує, відношення до одних стабільне, до інших – нестійке тощо. Учні, які займають різні позиції в системі особистих взаємовідносин, мають різне емоційне самопочуття через цю вибірковість у відносинах. Таким чином, особисті взаємовідносини – це постійно змінна система, де кожен учень займає певне місце з часом.

Система особистих взаємовідносин має свою структуру, яка, незважаючи на те, що вона ніде офіційно не документована, дуже важлива для психології та освіти.

Соціометричні дослідження вказують, що відсоток взаємних виборів хлопчиків і дівчаток невисокий, і дівчата дещо частіше вибирають хлопчиків, ніж хлопчики дівчаток. Хлопчики мають слабку стійкість до переваг, таких як вибір друзів, тоді як стійкість дівчат тісно корелює з загальною стійкістю, оскільки для дівчаток важливо бути соціально прийнятними [4].

Відмінність у способі спілкування дітей може бути однією з потенційних проблем у взаємодії. Е.Маствіліскер стверджує, що саме в цьому віці дитина починає формуватися та інтенсивно накопичує досвід взаємодії з іншими людьми. В.Мерфі вважає, що стиль діяльності людини визначає її стиль спілкування [11].

Вивчення особливостей взаємодії дітей неможливе без урахування їх динамічних особливостей. Дана проблема є актуальною, оскільки ще багато в чому недооцінюється значення динамічних змінних у формуванні поведінкових патернів дитини, а також їх вплив на успішність спілкування та деякі риси характеру. Коли мова заходить про взаємодію між молодшими школярами та їхніми однолітками, найбільш помітні є конструктивні та деструктивні елементи. Конструктивні риси включають почуття співчуття до однолітків, емпатію, товариськість і дружбу – це співпереживання, турбота і допомога. Деструктивні – це такі риси, як неповага, неприязнь, агресивність, яка спрямована на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди ровеснику, нечесність або заперечення дійсності, нехтування соціальними правилами та обов'язками тощо [4]. У той же час комунікативна активність у молодшому шкільному віці уже є вибірковою. З цим пов'язана кількість однокласників, до яких виявляють симпатію чи антипатію.

Молодші школярі мають аморфні міжособистісні відносини під час навчання. Взаємодія хлопчиків і дівчаток формує структуру міжособистісних стосунків. Парний зв'язок є основним компонентом структури. Емоції є основою міжособистісних стосунків [8].

У класах, де навчальна діяльність активно формується, створюється унікальна структура міжособистісних стосунків, основним компонентом якої є домінуюча група учнів обох статей. У цьому випадку пріоритети морально-етичного плану перевершують пріоритети успіху у навчанні. Клас стає референтною групою для учнів і основою мікросередовища, в якому розвивається особистість молодшого школяра.

Висновки. Спілкування є засобом навчання та виховання людини, а також її засвоєння різноманітних соціальних норм і правил поведінки, досвіду, традицій і звичаїв. Спілкування також дозволяє іншим побачити різноманітні риси та якості особистості.

Розвиток форм і змістовного наповнення спілкування значною мірою залежить від того, як дорослі, особливо члени сім'ї дитини, спілкуються з нею. Спілкування з дорослими є важливішим для дитини, ніж спілкування з ровесниками. Далі акцент спілкування змінюється, і група однолітків поступово стає референтною, а спілкування з ровесниками збільшується як у кількісних, так і в якісних показниках. Особливості проходження дитиною цього етапу визначаються її комунікативними навичками та спрямованістю, а також її здатністю долати бар'єри та труднощі у спілкуванні.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості. / За ред. О.І. Цибульської. Київ: Либідь, 2021. 192 с.
2. Галузяк В.М. Стиль педагогічного спілкування як фактор розумового розвитку учнів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2020. Випуск 61. С. 199-209.
3. Кононко О.Л. Психологічні відмінності хлопчиків і дівчаток. Індивідуальний підхід: суть і шляхи реалізації у вихованні дошкільників. Київ: Освітня, 2016. 241 с.
4. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. Київ: Освіта, 2019. 297 с.
5. Максименко С.Д. Загальна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2014. 124 с.
6. Особистісно-професійний розвиток майбутнього вчителя / Акімова О.В., Галузяк В.М. [та ін.]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 416 с.
7. Скрипченко О.В. Психічний розвиток учнів. Київ: Родина, 2022. 104 с.
8. Філоненко М.М. Психологія спілкування. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 464 с.
9. Шахов В., Шахов В., Ковзун Д. Дослідження соціально-психологічних передумов виникнення девіантної поведінки в осіб підліткового віку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2025. Випуск 81. С. 86-91.
10. Moore T.W. Stress in normal childhood. *Human relations*, 1979, vol. 22, P. 235-250.
11. Murphy L.B. The widening world childhood. NY., 1990.
12. Valzelli Z. *Psychobiology of Aggression and Violence*. New York: Raven Press, 2021. 240 p.

References

1. Bekh, I. D. (2021). *Vykhovannia osobystosti* (O. I. Tsybulska, Ed.) [Personality education]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Haluziak, V. M. (2020). Styl pedahohichnoho spilkuvannia yak faktor rozumovoho rozvytku uchniv [Style of pedagogical communication as a factor of students' intellectual development]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Pedahohika i psykholohiia*, (61), 199–209. [in Ukrainian].
3. Kononko, O. L. (2016). *Psykholohichni vidminnosti khlopchykiv i divchatok. Indyvidualnyi pidkhid: sut i shliakhy realizatsii u vykhovanni doshkilnykiv* [Psychological differences between boys and girls. Individual approach: essence and ways of implementation in preschool education]. Kyiv: Osvitnianyn [in Ukrainian].
4. Kornev, M. N., & Kovalenko, A. B. (2019). *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology]. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
5. Maksymenko, S. D. (2014). *Zahalna psykholohiia* [General psychology]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
6. Osobystisno-profesiinyi rozvytok maibutnoho vchytelia: monohrafiia [Personal and professional development of the future teacher] (O. V. Akimova, V. M. Haluziak et al.). (2014). Vinnytsia: Nilan-LTD [in Ukrainian].
7. Skrypchenko, O. V. (2022). *Psykhichni rozvytok uchniv* [Mental development of students]. Kyiv: Rodyna [in Ukrainian].
8. Filonenko, M. M. (2019). *Psykholohiia spilkuvannia* [Psychology of communication]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
9. Shakhov, V., Shakhov, V., & Kovzun, D. (2025). *Doslidzhennia sotsialno-psykholohichnykh peredumov vynyknennia deviantnoi povedinky v osib pidlitkovoho viku* [Study of socio-psychological preconditions for the emergence of deviant behavior in adolescents]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Pedahohika i psykholohiia*, (81), 86–91 [in Ukrainian].
10. Moore T.W. Stress in normal childhood. *Human relations*, 1979, vol. 22, P. 235-250.
11. Murphy L.B. The widening world childhood. NY., 1990.
12. Valzelli Z. *Psychobiology of Aggression and Violence*. New York: Raven Press, 2021. 240 p.